

ponálta volna a saját halála okának a hangját, egy olyan üveghanggal, amely, nekem úgy rémlik, soha nem ér véget, hanem az Egyenlítő mentén mintegy körbefonja az egész földgolyót, s feltehetőleg nem csak az én fülemben hangzik tovább, most már úgy tetszik, mindörökre. Berg azzal, ahogy a tizenkét fokú alapsorban, hiszen ez a versenymű ebből bontakozik ki, összekapcsolja egymással a MADÁRKA A SZILVAFÁN (A VOGERL IM ZWETSCHGENBAM) kezdetű Kärntner-nótát és az Ó, ÖRÖKLÉT, TE DÖR-GŐ SZÓ, ELÉG (O EWIGKEIT, DU DONNERWORT, ES IST GENUG) kezdetű reneszánsz korált, egyben arra is példát ad, hogy az igazi zenében akár a legközhelyszerűbb motívum is milyen jól összeköthető a „fenségessel”.

A Wörthi-tó déli partján komponált dalok közül a legfigyelemreméltóbb és legmegindítóbb azonban alighanem ama bizonyos A NAGYVILÁGNAK ÉN BÚCSÚT MONDTAM (ICH DIN DER WELT ABHANDEN GEKOMMEN) kezdetű, amelyben a költő Rückert és a zeneszerző Mahler mintha egyképp feloldódna a saját költeményében és zenéjében, a maga legszemélyesebb teljességében, olyannyira, hogy szinte el is tűnnek a saját, éppen most befejezett művükben. És a dal utolsó hangjai után az énekes teste mintha mindig újból és újból párába burkolózna, valamiképpen mintha újra és újra mindörökre eltűnne az éppen elénekelt dalban vagy a saját énekévé lényegülve, immár fénylő porhalmazként a kozmoszból sugározná felénk a panaszt, mely mindannyiszor átdereng a bolygó légkörén, ahányszor csak felcsendül ez a zene.

Eörsi István

TUDÓSÍTÁS EGY LÁTOGATÁSRÓL

Amikor 1972-ben, hét évig tartó szenvedélyes vita után megszületett a döntés, hogy szülővárosának, Düsseldorfnak az egyetemét nem keresztelik át Heinrich Heine nevére, és ezt a döntést a professzori kar többsége a német nemzeti gondolat és a keresztény szellemiség nagy diadalaként ünnepelte, úgy éreztem, hogy cinkossá válok a vétkesek között, ha nem lépek fel hathatósan ez ellen az abszurdítás ellen. Hiszen ez esetben nem egy múlt századi író teljesítményének megítélése volt a tét, hanem az a kérdés, hogy rehabilitálható-e Németországban a szabad gondolkodás, tisztelhető-e a nemzeti és vallási tabuktól független személyiség szuverenitása. Amióta 1955-ben, vagyis huszonnégy éves koromban belefogtam a NÉMETORSZÁG. EGY TÉLI REGE fordításába, egyetlen pillanatra sem ingott meg bennem a meggyőződés, hogy a művelt olvasóközönség viszonya Heinéhez – nemcsak Németországban, hanem nálunk is – az értelmiség demokratikus öntudatának egyik lehetséges fokmérője.

Egyszóval a düsseldorfi döntés után valamiféle botrányt akartam csapni, de mivel jelentéktelenségem nem érte el azt a fokot, hogy ne legyek tisztában vele – Magyarországon szájkosár ékeskedett rajtam, külföldön egyáltalán nem ismertek –, elengedhetetlennek tartottam, hogy a botrányt nálam nagyobb ember robbantsa ki. Hosszas tündődés után úgy döntöttem, hogy magát a költőt keresem fel Párizsban, a mont-

martre-i temetőben, és rábeszélem arra, hogy szarkazmusának és iróniájának sós folyadékba áztatott korbácsával fenekelje el még egyszer a kereszt nevében acsarkodó teutománokat, akiket egész életében gyűlölt. Tervemet még a mondott évben meg is valósítottam, és látogatásom eredményeiről, pontosabban eredménytelenségéről haladéktalanul beszámoltam a magyar olvasóknak. Irományom azonban, mely A KÖLTŐ DICSŐSÉGE címet viselte, a cenzurális viszonyokra való tekintettel csak a legszükségesebb információk egy részére szorítkozott. Most viszont, a költő kétszázadik születésnapján jó alkalom kínálkozik arra, hogy beszélgetésünkről részletesebben is beszámoljak, annak ellenére, hogy kiváltó oka nem időszerű már: a düsseldorfi egyetem ugyanis 1988 decemberétől Heinrich Heine nevét viseli.

A megváltozott helyzetben is önkorlátozással kell kezdenem. Minthogy a cenzúra felszámolása csak az irodalom munkásait mentesíti a retorzióktól, a temető dolgozóit nem, mélyen hallgatok róla, kiknek a közreműködésével jutottam be a sírba. Leereszkedtem az előre megásott aknába, a fejem fölött tátongó nyílásra segítő kezek hálót terítettek, melyet gyepféglákkal takartak be lazán. Zseblámpám fényénél meghökkenve láttam, hogy a koporsót meglehetősen széles folyosó veszi körül, és a földbe valakik széles padkákat vájtak. Leültem az egyikre, hogy erőt gyűjtssek: most döbbsentem rá, mire is vállalkoztam. Nagy sokára valami idétlen ötlet sugallatára megkopogtattam a koporsót. „Entrez!” – hangzott belülről. Felemeltem a fedelét, mire azonnal megszólalt egy magas, éles hang: „Csukja be azonnal! Nem bírom elviselni a szakadatlan klimpírozást!” Heine a mély koporsó alján feküdt, a rendelkezésére álló teret félig sem töltve be. Sötét ruhájából, mely üres zsáknak tetszett, csak két világítóan fehér, finom keze derengett elő, és a feje, melyről mintha leolvadt volna a hús. Csontjai mindazonáltal nem látszottak, koponyáját vékony, fehér bőr takarta, mely olyan száraz lehetett, hogy nem bírt tovább bomlani. „A klimpírozástól nem kell félnie – mondtam –, ide az emberek nemigen hozzák magukkal a zongorájukat.” „Ha a vadakkal egy sírba temetik kedvenc fegyvereiket, akkor feltételezhető, hogy párizsi úri kisasszonyok a zongorájuk társaságában alusszák örök álmukat. Mit szenvedtem tőlük matracomhoz kötözve nyolc éven át! Tudja, hogy miben különböztek egyebek között barátaimtól, a nagy Franz Lisztől és Chopintól? Akkor is hallgatnom kellett őket, amikor nem akartam.” „Most már semmiképp sincs veszélyben – feleltem nyugtatóan –, éjfél is elmúlt.” „Ismét mozgok és látok – mondta –, de a fülem még mindig sok gyötrelmet okoz nekem.” Bemutatkoztam, mint egyik magyar fordítója, ecseteltem rám gyakorolt tartós, felszabadító hatását, de mihelyt rátértem műveimre, a szavamba vágott: „Mi az ott a kezében?” „Zseblámpa.” „Hogyan működik?” „Nem tudom.” „De hiszen működteti!” „Odakint olyan civilizáció épült körénk, amelyet használunk, de nem értünk.” Heine bólintott. „Aha. A mi időnkben istennel voltunk így.”

Elhatároztam, hogy előrúkkolok jövetelem céljával. Ki tudja, mikor válik ingerültté vagy bizalmatlanná, és hogy mikor fárad el. Előkotortam zsebemből a *Frankfurter Allgemeine* dicséretesen objektív hangvételű cikkét a Heine-fóbiás düsseldorfi professzorok diadaláról. A költő mohón kikapta kezemből az újságlapot, elolvasta a tudósítást, majd megkereste a dátumot, és elmosolyodott. Aztán mellére helyezte a papírt, mert a karja elfáradt nyilván, és sandítva, nagy erőfeszítéssel végigolvasta újra, miközben arcán földöntúli boldogság ömlött el. „Minek örül? – kiáltottam rá –, a maga kollégáiról, a fiatalabbakról és jelentéktelenebbekről is sugárutakat neveztek el, és irodalmi társaságokat, az ön nagyságrendjébe tartozók emlékét pedig úszódaruk, ingyencségek, focicsapatok, cigaretták őrzik, képtük bankókon virul...” „Bankókon? – szólt közbe

Heine –, bankók, ez csakugyan nem volna rossz.” Hirtelen elcsüggedtem. Ezt az embert egész életében mocskolták és rágalmazták, de a vádak, úgy látszik, nem minden vonatkozásban légbőlkapottak: csakugyan komolytalan, gyógyíthatatlanul és önvészélyesen. „Ne csináljon mindenből viccet” – kérleltem, mire rám kacsintott a félhomályban. „Bemászik? – kérdezte. – Van itt hely kettőnknek is. Nincs kedvem bámulni ezt a hodályt.” „Nekem meg bemászni nincs kedvem egyelőre. Jöjjön, kisegítem ebből a dobozból. Elücsörgünk kicsit ezen a körfolyosón, a padkákon. Nagyon szép gondolat a feleségétől, hogy ilyen tág helyet biztosítottak magának.” „Ez nem Mathilde-nak jutott eszébe – válaszolta. – Mathilde-nak sosem voltak ilyen olcsó ötletei. A folyosót és a padkákat is vándorló patkányok vajták ki nekem, hálából, amiért egy elismerő költeményt írtam róluk.” Úgy gondoltam, itt a kedvező alkalom, hogy megnyerjem bizalmát, és mellesleg bebizonyítsam szakavatottságomat. Ezért válasz gyanánt elszavaltam neki németül, és aztán magyarul is, a saját fordításomban, a szóban forgó vers két nekem különösen kedves szakaszát: „*Der sinnliche Rattenhaufen, / Er will nur fressen und säufen, / Er denkt nicht, während er säuft und frisst, / Dass unsre Seele unsterblich ist. // So eine wilde Ratze, / Die fürchtet nicht Hölle, nicht Katze; / Sie hat kein Gut, sie hat kein Geld / Und wünscht aufs neue zu teilen die Welt.*” Vagyis: „Érzéki patkányfalka: / vedelne csupán és falna, / s nem gondol eközben arra, hogy / a lelkek halhatatlanok. // Minő patkányszerű vadság: / nem félik a poklot, a macskát, / se javuk, se pénzüik nincs, tehát / a világot újra felosztanák.” Heine sajnálkozott, hogy nem tud magyarul, mert füle azt súgja neki, hogy az én változatom jobb az övéénél, majd megjegyezte, hogy a patkányoknak is ez a részlet tetszik a legjobban, és ha olykor éjfél után kiül valamelyik padkára, mindig akadnak néhányan, akik fülébe füttyülik a ritmusát. De most nem ül ki, mert nem akar megrémiszteni. Tudja jól, hogy látványa csak vízszintes testhelyzetben elviselhető. Sosem felejtí el, milyen arcot vágta német vendégei, amikor a lompos mulatt vénasszony, akit Mathilde a túlontól csinos ápolónő helyébe fogadott fel, nem is a karjában, hanem a kezében vitte ki a szobából, a szükség megszégyenítő helyére. Ilyenkor arra kérte látogatóit, meséljék el odahaza, a német hársak alatt, hogy Heinét a tenyerükön hordják Párizsban a nők.

Lehunyta szemét. Már attól tartottam, hogy elaludt, amikor megszólalt újra: „Német hársak, német csalogányok. Nehézség, de megindítóan nagyvonalú német hűség. Még a legrosszabb ügyekhez is hú a német, ha zsebre vágta már a foglalót. Gyötrődő szívvel hadakozik értük, de hadakozik!” Ez volt az a pillanat, amikor visszatérhettem jövetelem céljára. „Ön ellen is hadakozik – mondtam. – Mind a mai napig. Mindenekelőtt az antiszemiták. És nem csak a teutonok. Egy Karl Kraus nevezetű zsidó származású író például, akinek a szája az ön iskolájában telt meg maró nyállal, éppen önt köpdöste le vele. Szerinte ön találta ki a zszurnalizmust, ezt a zsidó műfajt, és ön lazította fel, tette közönségesé a német nyelvet, hogy minden boltosságéd benyúlhasson a melltartója alá.” „Nem rossz – szolt közbe Heine –, ez a boltosságéd-metaphora nem rossz.” Elfogott a düh. „Kraus csak a kórus legtehetségesebb tagja – kiabáltam –, már rég halott, de utána is mennyien jöttek! És milyenek! Nem egy közülük úgy gyűlöli még ma is, hogy legszívesebben a műveivel együtt gázosítaná el.” Riadtan elhallgattam. Hát kicsúszott a számon. Hogy tegyem meg nem történtté ezt a balesetet? Kétségbeesve láttam, hogy a költő ismét mosolyra húzza szürke ajkát. „Elgázosítani – mondta –, milyen érdekes kifejezés. Ezt még nem hallottam ebben az összefüggésben.” Elfogott a kísértés, hogy történelmi kontextusában elmagyarázzam neki e fogalom jelentését. De hogyan? Egy múlt századi ember nem foghatja fel – még ha Heinrich

Heinének hívják, akkor sem! „Belehalna” – gondoltam, és ezen én is elvigyorodtam. „A TÉLI REGE huszonhatodik fejezetében – mondtam – Hamburg istennője megmutatta önnek Németország jövőjét. Ehhez be kellett dugnia a fejét ama szék kerek nyílásán, amelyen a nehéz emésztésű Carolus Magnus trónolt éjszakánként. És akkor – emlékszik? – elájult a német jövő illatától.” És hogy szakértelmemről ismét tanúbizonyságot tegyek, újabb strófát idéztem: „*Borzasztó volt a szag, istenem, / ami kiszáradva tört föl – / minthogyha kimernék mind a ganajt / harminchat pöcegödörből.*” „Aha – vágott közbe –, tehát ezt nevezi elgázosításnak.” „Dehogyan ezt – tiltakoztam. – A gáz, amelyről én beszélek, egy egységes pöcegödörből tört fel, olyan iszonytatóból, melyhez képest a harminchat kis gödör egyenként is, együttesen is gyerekjáték. Majd egyszer visszajövök, és elmagyarázok mindent részletesen. Most csak annyit, hogy ennek a maga pöcegödör-metáforájának is szerepe van abban, hogy a finom német professzorok nem akarnak tudni önről. Sem jóslatát nem bírják megbocsátani önnek, sem azt, hogy valóra vált.” „Örömmel hallom – felelte –, hogy hazámban a záptojás- és rothadt paradicsom-készlet még mindig kielégít minden szükségletet. Hányat vágtak a fejemhez, míg volt nekem olyan! A germánok a zsidóságom miatt, a zsidók azért, mert kikeresztelkedtem, a keresztények azért, mert nem meggyőződésből keresztelkedtem ki, a zsidók meg a keresztények közösen azért, mert pogány voltam, franciaországi emigránstársaim azért, mert nem áldoztam fel tehetségemet nyárspolgári erényük oltárán, a konzervatívok, mert szocialistának tartottak, a szocialisták, mert nem óhajtottam beszélni a nagy egyenlőségakolba... Nincs okom panaszra, mert igen illatos záptojásokat vágtak a fejemhez, és zaftos paradicsomokat. És ön most azzal az újsággal lep meg, hogy még mindig a célpontjuk vagyok?” „Rosszabb a helyzet – feleltem. – A záptojások meg a rothadt paradicsomok rászáradtak a képére. Már nincs szükség újakra, elég, ha rámutogatnak önre. Ezért kell fellépnie most írói becsülete védelmében!”

Ismét rám nyitotta a szemét – vagy tán a szemüregét –, rosszallón mért végig, szájjuga legörbült. „Fiatalember – mondta, holott valójában idősebb vagyok nála –, mi indokolja éppen most, hogy védjem magam?” Ismét előhozakodtam a düsseldorfi történetemmel, de a szavamba vágott: „A professzorok tehát storníroznának irodalmi főkönyvből. Ez így volt az én időmben is. Hát az elfogatóparancsok – azok is érvényben vannak még?” „Már nincsenek.” „Kár – mondta –, annak idején, még végleges összeomlásom előtt, Berlinbe akartam utazni egy orvoshoz, akitől gyógyulást reméltem, de hivatalosan közölték velem, hogy a porosz határon bilincsekkel kell számolnom. Ez praktikus szempontból letört, mert ilyen nehéz karperecek viseléséhez akkor már gyengének éreztem magam, de erkölcsileg nagyon hízelgett az önérzetemnek, hogy ennyire komolyan vesznek. És mi van a cenzurális tilalmakkal?” „Cenzúra már nincs – feleltem. – Az ön összes műve is megjelent, tudós jegyzetekkel, számos kiadásban.” „Nincs cenzúra?” Nagyon elszomorodott. „Ha most élnék – mondta –, hova lóhatnám mérgező nyílaimat? A legkínálkozóbb célpont megszűnt, a többi pedig elveszti varázsát, ha kockázat nélkül trafálhatjuk telibe. És ha nincs cenzor, akkor ki vágdossa ki kecses ollójával szövegeimből az ostobaságokat? Ráadásul a cenzúra kijátszásához szükséges agytorna annyi ötlettel ajándékozott meg, hogy nélküle feltehetően ellaposodna a stílusom meg a grammatikám.” Megvallom, erőt kellett vennem magamon, hogy elfojtsam felháborodásomat. Éppen ő beszél így, akinek a frankfurti német parlament 1835-ben az összes művét betiltotta? Még meg sem fogalmazhattam ellenvetésemet, máris felelt rá – úgy látszik, a sötét magányban annyira kiélesedett a hallása, hogy a

gondolatokat is meghallja, ha nagyon figyel. „Nem egyszerűen összes művemem – mondta magas, éles hangon –, a még meg nem írtakat is betiltották, előre, életfogytiglan.” „Na, látja – feleltem –, ez jó példa arra, hogy azt is lehet gyűlölni, ami már elmúlt.” „Miért gyűlölném – kérdezte. – Hazámban engem a legszívesebben azzal vádoltak, hogy nincsenek komolyan veendő meggyőződéseim. Amikor Frankfurtban jövendőbeli könyveim ellen is törvényt hoztak, a legmagasabb szinten nyilvánították ki, hogy fejlődésem szerves és előre látható, vagyis abból indultak ki, hogy hű maradok az elveimhez utolsó lehetésemig. Életem legnagyobb elismerését a német parlamentnek köszönhetem. Meg is köszöntem neki, hű alattvalóként. És most arra kérem, menjen ki mégis a körfolyosóra. Zavar, hogy ön a koporsón kívül van, én meg idebent. Csak arra kérem, hunyja le a szemét, míg ki nem érek, és el nem helyezkedem. Ücsöröghetünk kicsit a szabadban is. A szabadság, mint talán tudja, viszonylagos.”

Eles füttyögetésre riadtam fel. Heine a szemben lévő padkán ült, legalábbis onnan derengett felém arca és kimondhatatlanul finom keze. „A patkányok – mondta – mindig így köszöntenek, a versünkkel, ez már a kilencedik szakasz.” „Akkor még öt van hátra” – fontoskodtam. „Néhány közülük itt füttyög a térdem táján, mások bebújtak a nadrágomba, ámbár ott nem találnak már semmi érdemlegest. Megint mások a hónom alá másztak. De a kezemet tisztelik, látja?” „Csakugyan.” „Mert ezek francia patkányok, van bennük némi finomság. A német patkányok bemásznák a kezemet meg az arcomat, és ráadásul nem az én versemet füttyölnék, hanem valami holdfényes, csalogányos sváb dalocskát.” „Ez az! – kiáltottam –, erről beszélek, ezért jöttem. Nincs ugyan cenzúra, de sokak szemében ön még most is a régi bűdös zsidó, frankofil hazaáruló, istentelen istenkáromló, aki a szellemet a mocskos érzékiség mocsarába rántja, és egyetlen sikeres poénért feláldozná mindazt, ami szent. Ez a szemlélet fejeződik ki a düsseldorfi határozatban is...”

Felemelte kezét, és a patkányok elhallgattak. Arcán ismét feltündökölt a mosoly. „Tisztelt uram – mondta –, ha még egyszer kiejti szülővárosom nevét, ráadásul ebben a nevetséges összefüggésben, akkor azt fogom hinni, hogy soha egy szavamat sem értette meg. Elszomorító ugyan, hogy irományaim még mindig időszerűek, mert ez arra vall, hogy csorbitatlan a teuton bárgyúság, másrészt viszont az ember hiú, és ha költő, akkor kétszeresen hiú, és ezért igenis boldoggá tesz, hogy még száz év vagy tudom is én hány év múlva is acsarognak ellenem. A költő legnagyobb dicsősége, ha sokáig és szenvedélyesen utálják!”

„Igaza lehetne – feleltem –, ha ez csak az ön ügye volna. De ha önt kitalálhatják a németiség értékei közül...” A szavamba vágott: „Amíg gyűlölnék, addig jelen vagyok. Gyűlöletük azt bizonyítja, hogy pontosan és finoman értenek. Ez nagyon hízelgő. Szerintem még Goethe is irigyel válogatott talapzatain.”

Nagy szomorúság fogott el. Felfogtam végre, hogy nem boldogulok vele. Azzal vigasztaltam magam, hogy elvégre ez az ő ügye. Ha nem akarja a botrányt, én nem erőltethetem. És ekkor támadásba ment át. „Maga szerint jobban járnék – kérdezte –, ha étlapokon szerepelnék, mondjuk szűzermeként, mint a maguk nagyszerű Petőfije?”

Felálltam. Petőfit hagyja ki a játékból. Ezt tudatni akartam vele, de nem hagyott rá időt. „Nagy költő volt – mondta. – Közöltem a fordítójával, hogy még az ő pocsek német szövegein is átragyog a lángész. A haláláért úgyszintén irigyeltem, bár nekem nem állt volna jól. Belőlem hiányoztak a hősi halálhoz szükséges patetikus taglejtések. A hátgerincsvadás jobban illett hozzám, noha méltánytalannak találtam, hogy az a

testrészem dönt elmondhatatlan nyomorba, amelyiknek annyi örömet szereztem egy életen át. C'est la vie. Már megy?”

Surrogás, füttyök, pisszegések, homokszitálás, zseblámpám kialudt. „Ne féljen – mondta. – A sötétet meg lehet szokni. A magányt is. Vajon Goethének eszébe jutott volna bármikor, hogy elmondja magáról: »Ich bin ein deutscher Dichter«? Mi a manónak bizonygatta volna? Én viszont elmondtam, talán túl hangosan, mert attól féltem, hogy nem hiszik el – és ezt tolakodásnak tekintették, és nem bírták megbocsátani nekem. Aztán azt sem bírták megbocsátani, hogy Franciaországba költöztem. Egy német költő maradjon otthon. Aztán azt sem bírták megbocsátani, hogy a franciák között felismertem: nem a német föld vagy a német nép, hanem a német nyelv a hazám. Ne is bocsássák meg soha, korlátolt barmok!”

A sötétből két óriási szem ragyogott rám. Már a kezét meg az arcát sem láttam. „Feje fölött a kijárat” – mondta. Felnýúltam, éreztem a gyepatéglá hűvösségét, félrehajtottam a hálót, megfogtam a föld peremét. Másztam kifelé, de még utolért a hangja: „Emlékművekre nem áhítozom, de a bankókat sajnálom, szavamra. Nagy címletű bankókon szívesen virulnék.”

FLAUBERT-LAPIDÁRIUM

Szencz Annamáriának

Flaubert, tudjuk, párját ritkító műgonddal dolgozott a BOVARYNÉ-n: egyes oldalak, bekezdéseket tízszer-tizenkétszer is átirta. De a nagy becsvágyal készülő regény alkotása közben valahogy szem elől tévesztette a mű arányait, szerkezetét: így történhetett, hogy az hosszabbra, szövevényesebbre, bozontosabbra sikeredett a kelletténél. Az írónak – fájdalmas művelet – le kellett nyesnie a regény oldalhajtságait, feszesebbre kellett vonnia az eresztékét.¹

A szerző – legelsősorban barátai, Louis Bouilhet és Maxime du Camp rábeszélésére – kíméletlenül meg is húzza a kéziratot. Ekkor azonban számos olyan értékes részlet, jelenet is áldozatul esik az operációnak, amelynek fontos szerepe volt az első változatban. Eltűnik a regényből – a többi között – Emma sétája a tostes-i kertben; egy hosszú beszélgetés a vaubyesart-beli bálra meghívott nyárspolgárok között; Emma sétája a kastély parkjában

a bál éjszakáján; az a jelenet, amelyben Homais elmagyarázza Léonnak a fiúneveléssel kapcsolatos nézeteit; egy másik beszélgetés Charles, Charles anyja meg a patikus között, már Léon elutazása után, Emma „depressziójáról”; egy vacsora Bovaryéknál, amelyen Rodolphe féltékenykedni kezd a jegyzőre (és amely a regény befejezését készítette volna elő); az Homais gyerekek játékának leírása, Léon magányos látogatása a roueni katedrálisban (ez a kettesben tett sétának lett volna az ellenpontja) stb. stb.

Ezek a végleges változathoz kihagyott részek korántsem érdektelenek: ahogyan Flaubert újabb és újabb oldaláról világít meg egy-egy jellemet, ahogyan továbbgombolyítja a szálakat, dúsítja a szereplők tárgyi környezetét, arra vall, hogy a regény parttalanul és apadatlanul élt, buzgott, hullámozott a képzeletében, és hogy Flaubert azokat a „zugait” is világosan lát-